

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Przyczyny porażki wyborczej lewicy w wyborach parlamentarnych w Polsce w 2015 roku - na przykładzie koalicji Zjednoczona Lewica oraz partii Razem

Author: Marek Tyrała

Citation style: Tyrała Marek (2016). Przyczyny porażki wyborczej lewicy w wyborach parlamentarnych w Polsce w 2015 roku - na przykładzie koalicji Zjednoczona Lewica oraz partii Razem. W: M. Barański, M. Guzy (red.), "Ideologiczne i doktrynalne podstawy zmian ustrojowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej po roku 1989" (s. 95-109). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Przyczyny porażki wyborczej lewicy w wyborach parlamentarnych w Polsce w 2015 roku – na przykładzie koalicji Zjednoczona Lewica oraz partii Razem

Abstract: The primary research question of the article is: *What determined the results of the Polish left-wing parties in the Polish parliamentary election of 2015?* Moreover, the article asks also: *Did the electoral platform affect the results of the United Left Coalition and Razem?* The aim of the author is to discuss the characteristics of the left-wing political parties and coalitions during the parliamentary election of 2015. To that end, the author analyzes the electoral platforms of the particular organizations. The article is interdisciplinary in nature, since it analyzes the issue from three distinct perspectives: political, sociological, and philosophical. In turn, the attempted answer to the research questions can give significant insight into the further research into the legitimization process of left-wing parties in Poland.

Key words: social democracy, election, political rivalry

Wstęp

We współczesnych krajach demokratycznych żywe są tylko trzy stereotypy doktrynalne: liberalny, socjaldemokratyczny oraz konserwatywny. Spektrum lewica – prawica to czynnik strukturyzacji przestrzeni politycznej. Jest to model, w którym dokonuje się schematyzacji sfery polityki na model ideologiczny, społeczny i aksjologiczny¹. Norberto Bobbio traktuje prawicę i lewicę jako terminy **antytetyczne**, czyli głęboko skonfliktowaną przestrzeń myśli i działań politycznych². Socjaldemokrację najautentyczniej można określić jako lewicowy

¹ W. WOJTASIK: *Funkcje wyborów w III Rzeczypospolitej. Teoria i praktyka*. Katowice 2012, s. 124.

² N. BOBBIO: *Prawica i lewica*. Tłum. A. SZYMANOWSKI. Kraków 1996, s. 25–35.

ruch społeczny wywodzący się z korzeni robotniczych (tzw. *working class*), który za główny cel stawia sobie budowę ustroju i społeczeństwa socjalistycznego drogą demokratycznych reform. Oryginalnie termin **socjaldemokracja** w XIX wieku usurpowały sobie antykapitalistyczne ruchy robotnicze. Od połowy XX wieku zaczął on oznaczać rodzaj umiarkowanej polityki centrolewicowej. Socjaldemokracji udało się wówczas wypracować zestaw kompromisów społecznych, które służyły redukcji nierówności społecznych. Do głównych wartości socjaldemokracji zalicza się: ochronę praw pracowniczych (ochrona związków zawodowych), opodatkowanie progresywne, równouprawnienie wszystkich klas (warstw) społecznych, ideę demokracji uczestniczącej, kwestie socjalne (darmowe: edukacja, opieka zdrowotna oraz opieka socjalna), samorządność pracowniczą, interwencjonizm państwowy³. Jak zauważa Jerzy Ładyka, lewica jako idea to także ważny składnik kultury społecznej. Główne cechy charakteryzujące lewicę to propagowanie reform społeczno-gospodarczych, kształtowanie świeckiego etosu moralno-humanistycznego⁴ oraz takie czynniki jak: równość, wiara w postęp, partycypacyjny charakter demokracji, podmiotowość⁵, racjonalizm, tolerancja, wolność, sprawiedliwość społeczna⁶. We współczesnym świecie trudno uciec od podziałów społecznych i politycznych, które nie byłyby kształtowane poprzez wymiar opozycji lewica – prawica. Polskiej socjaldemokracji po 1990 roku przyszło funkcjonować w nowo powstającej, konsolidującej się, (nabierającej znamion instytucjonalnych) demokracji. Demokracje naśladowcze (jak Polska) importują rozwiązania instytucjonalne krajów rozwiniętych, osadzając je na odmiennym gruncie społecznym, ekonomicznym, kulturowym. Rozwiązania te często okazują się mało kompatybilne w innym modelu społeczno-kulturowym jak kraje Europy Środkowo-Wschodniej⁷. Czynniki te wpłynęły na proces funkcjonowania wszystkich, nie tylko lewicowych partii politycznych w Polsce⁸.

Obecnie zarówno na świecie, jak i w Polsce lewica pozostaje (w mniejszym lub większym) kryzysie. Harald Welzer stwierdza, iż treści polityczne obecnie nie odgrywają już roli programowej, lecz **performatywną**, wskutek czego pojęcia lewica – prawica stały się anachroniczne⁹. John Gray zauważa, iż globalne

³ C. CROUCH: *Osobliwa nie-śmierć neoliberalizmu*. Tłum. Ł. DOMINIAK. Toruń 2015, s. 35–36.

⁴ J. ŁADYKA: *O kulturowej tożsamości lewicy w Polsce*. Toruń 2010, s. 5, 60–67.

⁵ Ł. TOMCZAK: *Lewicowe partie polityczne w Polsce. Programy, organizacja, strategie*. Szczecin 2012, s. 21–32.

⁶ J. ŁADYKA: *O kulturowej tożsamości...*, s. 5, 60–67.

⁷ A. KOHLI: *Źródła konfliktów społecznych i politycznych w demokracjach naśladowczych*. W: *Przyszłość demokracji*. Red. P. ŚPIEWAK. Warszawa 2005, s. 309.

⁸ M. TYRAŁA: *Podstawowe cechy współczesnej ideologii socjaldemokratycznej w Polsce*. W: *Instytucjonalizacja demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*. Red. M. BARAŃSKI, M. TYRAŁA. Katowice 2014, s. 28–44.

⁹ H. WELZER: *Samodzielne myślenie*. Tłum. V. GROTOVICZ. Słupsk 2016, s. 291.

rynki kapitałowe czynią współczesną socjaldemokrację nierealną¹⁰. Tony Judt pisze, iż współcześnie „to, co społeczne, ustąpiło miejsca temu, co gospodarcze”, zamiast walki klas, rewolucji i postępu za pewniki przyjmuje się zintegrowany system globalnego kapitalizmu, produktywność oraz wzrost gospodarczy¹¹. Kryzys lewicy we współczesnym świecie można uznać za rezultat istnienia i rozpadu dwóch horyzontów: komunizmu na wschodzie oraz państwa opiekuńczego na zachodzie¹². Jak zauważa Ernesto Laclau, „hegemoniczna potęga prawicy przejawia się w tym, że nawet partie socjaldemokratyczne akceptują dzisiaj na ogół przesłanki jej rozumowania jako przejaw nowego i niekwestionowanego zdrowego rozsądku”¹³. Obecnie to prawica (zwłaszcza w Polsce i na Węgrzech) rozwija ambitne nowoczesne pragnienie, niszczenia oraz wprowadzania innowacyjnych rozwiązań w imię uniwersalnego projektu¹⁴. Antonio Negri twierdzi, iż obecna linia podziału przebiega nie między kapitałem a pracą, lecz między kapitałem a różnymi formami pracy, które organizują się bez bezpośredniej styczności z kapitałem. Podział ten ma charakter kulturalny i ekonomiczny, a wpisuje się w **biopolityczne** powiązania nowej siły roboczej wobec kapitalistycznej organizacji społeczeństwa. Nowej sile roboczej obce są dawna koncepcja władzy oraz prywatna i publiczna własność systemów produkcyjnych. Wyłania się zatem problem **wspólności**, który jest problemem zdolności działających jednostek do wyrażenia wielu wspólnych wartości. Polityczna lewica nie rozumie tego podziału, zdolna jest tylko wyobrazić sobie objęcie władzy, zajęcie miejsca kapitalistów, w celu zarządzania rzeczywistością ekonomiczną¹⁵. Jeremy Rifkin stwierdza, iż w drugiej połowie XXI wieku rozwój Internetu doprowadzi do zmiany paradygmatu gospodarczego, epoka kapitalizmu dobiegnie końca, jej miejsce zajmie **społeczna wspólnota współpracy**. Obecnie występujący spadek kosztów krańcowych (niemal do zera) prowadzi do stopniowego rozwoju gospodarki hybrydowej, opartej częściowo na rynku kapitalistycznym, a częściowo na wspólnocie współpracy, np. prosumpcja, wiedza, kody, patenty, obrazy. W modelu tym wartość wymienna na rynkach kapitalistycznych zastępowana jest przez wspólną wartość do podziału wspólnoty współpracy¹⁶. W sytuacji takiej bez skonstruowania nowej sfery społecznych wyobrażeń, odrodzenie lewicy (zwłaszcza w Polsce)

¹⁰ J. GRAY: *Falszywy świt. Urojenia globalnego kapitalizmu*. Tłum. M. KOTOWSKI. Kobierzyce 2014, s. 30, 38, 95.

¹¹ T. JUDT: *Kiedy zmieniają się fakty. Eseje 1995–2010*. Tłum. A. JANKOWSKI. Poznań 2015, s. 373.

¹² *Ibidem*, s. 406.

¹³ E. LACLAU: *Konstruowanie uniwersalności*. W: J. BUTLER, E. LACLAU, S. ŽIŽEK: *Przygodność, hegemonia, uniwersalność*. Tłum. A. CZARNACKA, M. KROPIWNIKI, S. KRÓLAK. Warszawa 2014, s. 243–244.

¹⁴ T. JUDT: *Kiedy zmieniają się fakty...*, s. 406.

¹⁵ Szerzej T. NEGRI: *Goodbye, Mr Socialism*. Tłum. K. ŻABOKLICKI. Warszawa 2008.

¹⁶ J. RIFKIN: *Społeczeństwo zerowych kosztów krańcowych. Internet współdzielenia. Zmierzch kapitalizmu*. Tłum. A. KAMIŃSKA. Warszawa 2016, s. 9.

może być niemożliwe¹⁷. Lewica i prawica zawsze prowadziły bój doktrynalny o wolność. Każda ze stron, pragnąc przypisać sobie troskę o wyłączność w propagowaniu wolności, krytykowała przeciwną stronę za jej ograniczanie. Od połowy lat dziewięćdziesiątych w Europie zauważalne było słabnięcie i zacieranie się różnic między lewicą a prawicą. W Polsce, zarówno lewica, jak i prawica chciały zazwyczaj umieścić się w centrum systemu partyjnego. Lewica i prawica, aby nie zostać zakwestionowane, musiały ulec zjawisku elastyczności, otwierając się na nowe zagadnienia oraz nowe wzorce współzawodnictwa¹⁸. Anthony Giddens twierdzi, iż wpływ na zacieranie się różnic między lewicą a prawicą ma wiele zjawisk, do których należą m.in. globalizacja, narastający indywidualizm społeczny oraz spadek znaczenia partii politycznych¹⁹. Jak zauważa Adam Przeworski, klasyczny dylemat lewicy polega na tym, iż nawet proceduralnie doskonała demokracja może stać się oligarchią, czyli władzą bogatych nad biednymi. Demokracja jest historycznie kruchą formą organizowania konfliktów politycznych, a zachowanie równowagi zdecentralizowanych strategii autonomicznych sił politycznych stanowi często nie lada wyzwanie przed każdą ekipą rządzącą²⁰. W Polsce skala lewica – prawica była praktycznie bezużyteczna w wyjaśnianiu ekonomicznych postaw i preferencji wyborców. W swoich badaniach Ryszard Markowski i Mikołaj Cześnik dowiedli, iż przeciętny człowiek (wyborca) posiada ograniczoną wiedzę o polityce. Jest to tzw. minimalistyczny model opinii publicznej. Wyborca zazwyczaj trzyma się mocno błędnych informacji i używa ich do tworzenia własnych preferencji, niezależnie od wskazówek, które docierają do niego z otoczenia²¹. W Polsce wykształciły się postkomunistyczne oraz antykomunistyczne tożsamości, na których opiera się główna sfera konfliktu i podziału politycznego. Brak jest tradycyjnego podziału socjoekonomicznego, wokół którego mogłaby się toczyć rywalizacja polityczna²². Kryzys polskiej lewicy w dużej mierze bierze się z powodu braku istnienia w państwach postkomunistycznych silnej tradycji socjaldemokratycznej oraz niepoważnego traktowania jej głównych haseł i idei²³. W Polsce awersja do realnego socjalizmu przekształciła się w negatywny stosunek do całościowego dorobku europejskiej lewicy oraz do lewicowych, socjalistycznych, socjaldemokratycznych i lewicowo-liberalnych

¹⁷ E. LACLAU: *Konstruowanie uniwersalności*. W: J. BUTLER, E. LACLAU, S. ŽIŽEK: *Przygodność, hegemonia, uniwersalność...*, s. 243–244.

¹⁸ P. MAIR: *Orientacje lewicowe i prawicowe*. W: *Zachowania polityczne*. Tom 1. Red. D. RUSSELL, H. KLINGEMANN. Tłum. A. BRZÓSKA. Warszawa 2010, s. 269–276.

¹⁹ Zob. A. GIDDENS: *Poza lewicą i prawicą. Przyszłość polityki radykalnej*. Tłum. J. SERWAŃSKI. Poznań 2001.

²⁰ A. PRZEWORSKI: *Demokracja i rynek*. W: *Władza i społeczeństwo*. Tom 2. Red. J. SZCZUPACZYŃSKI. Warszawa 1998, s. 135.

²¹ R. MARKOWSKI, M. CZEŚNIK, M. KOTNAROWSKI: *Demokracja. Gospodarka. Polityka. Perspektywa polskiego wyborcy*. Warszawa 2015, s. 63–64, 223.

²² A. ANTOSZEWSKI: *System polityczny RP*. Warszawa 2012, s. 237–250, 272.

²³ P. DYBEL: *Dylematy demokracji – kontekst polski*. Kraków 2015, s. 22.

partii politycznych²⁴. Sytuacja ta wpływała negatywnie na ustalenie trwałych wzorców rywalizacji politycznej. Siła lewicy zależna jest od wyrazistego paradygmatu ideowego oraz od zdolności tworzenia społecznie rozpoznawalnych alternatyw programowych. W rywalizacji politycznej po 1989 roku zanikły dwa nurty ideowe lewicy: komunistyczny oraz lewicowo-socjalistyczny. Dominowały wyłącznie nurty: socjaldemokratyczny i lewicowo-libertariarny²⁵.

Jako **program polityczny** określić można proste tezy lidera politycznego, który nie dysponuje żadną filozofią polityczną, a pragnie jedynie utrzymać lub zdobyć władzę²⁶. **Program wyborczy** to specyficzny rodzaj programu politycznego, uchwalany przez kompetentne organy, struktury polityczne pragnące wziąć udział w wyborach. W programie wyborczym zawarte są: oceny aktualnej sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej kraju, cele polityczne, społeczne i gospodarcze oraz sposoby ich osiągnięcia²⁷. Program wyborczy powinien być kontraktem pomiędzy wyborcami i wybieranymi. W rzeczywistości bardzo często służy jedynie jako sposób na zwiększenie poparcia wyborczego.

Celem artykułu jest próba ustalenia przyczyn porażki wyborczej partii lewicowych w wyborach parlamentarnych w 2015 roku oraz charakterystyka podstawowych cech współczesnej ideologii socjaldemokratycznej w Polsce. Patrząc z perspektywy wyborów parlamentarnych w 2015 roku, dokonano analizy programów wyborczych koalicji Zjednoczona Lewica oraz partii Razem. Główne pytanie badawcze postawione w artykule brzmi: Co determinowało wynik wyborczy lewicowych partii politycznych w wyborach parlamentarnych w 2015 roku? W pracy postawiono również pomocnicze pytanie badawcze: Czy program wyborczy miał wpływ na wynik wyborczy koalicji Zjednoczona Lewica oraz partii Razem?

Analiza programów wyborczych

Wybory parlamentarne w Polsce w 2015 roku odbyły się 25 października. Frekwencja wyborcza wyniosła 50,92%. Wybory zakończyły się zwycięstwem partii Prawo i Sprawiedliwość (37,58% głosów, 235 mandatów). Koalicja Zjed-

²⁴ T. CZAKON: *Etos lewicowych beneficjentów transformacji*. W: *Doświadczenia transformacji systemowej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*. Red. M. BARAŃSKI, N. RUDAKIEWICZ, M. GUZY. Katowice 2015, s. 69–88.

²⁵ T. GODLEWSKI: *Lewica w polskim systemie partyjnym*. W: *Partie i system partyjny RP. Stan i perspektywy*. Red. K. KOWALCZYK, Ł. TOMCZAK. Toruń 2007, s. 77–79.

²⁶ R. SKARŻYŃSKI: *Podstawowe typy myśli politycznej*. „*Studia Nauk Politycznych*” 2004, nr 1, s. 114.

²⁷ http://portalwiedzy.onet.pl/4097,,,program_wyborczy,haslo.html (dostęp: 2.01.2016).

noczona Lewica uzyskała 7,55% głosów, partia Razem 3,62% głosów. Obydwa lewicowe ugrupowania nie dostały się do Sejmu²⁸.

Zjednoczona Lewica to lewicowa koalicja wyborcza, która została utworzona przed wyborami parlamentarnymi w 2015 roku przez Sojusz Lewicy Demokratycznej, Twój Ruch, Polską Partię Socjalistyczną, Unię Pracy oraz Partię Zieloni. Deklarowana przez ugrupowanie ideologia polityczna to socjaldemokracja, socjalliberalizm, socjalizm demokratyczny, zielona polityka. Liderem Zjednoczonej Lewicy została Barbara Nowacka. Hasło wyborcze koalicji brzmiało: „Szkoły budować, księży opodatkować”. Program koalicji Zjednoczona Lewica koncentrował się wokół następujących kluczowych kwestii²⁹:

- 1) Praca;
- 2) Emerytury;
- 3) Polityka gospodarcza;
- 4) Podatki;
- 5) Zdrowie;
- 6) Edukacja;
- 7) Nauka;
- 8) Mieszkania;
- 9) Infrastruktura;
- 10) Energetyka;
- 11) Rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich;
- 12) Wymiar sprawiedliwości;
- 13) Administracja;
- 14) Pomoc społeczna, świadczenia rodzinne i opiekuńcze;
- 15) Osoby z niepełnosprawnością;
- 16) Świeckie państwo;
- 17) Prawa obywatelskie;
- 18) Kultura i media;
- 19) Sport i rekreacja;
- 20) Ochrona środowiska;
- 21) Prawa zwierząt;
- 22) Bezpieczeństwo państwa i obywatela;
- 23) Polityka zagraniczna.

Partia Razem to na polskiej scenie politycznej nowa, lewicowo-społeczna partia polityczna. Została założona w maju 2015 roku, przez działaczy Młodych Socjalistów oraz byłych działaczy Zielonych. Deklarowana przez ugrupowanie ideologia polityczna to socjaldemokracja oraz socjalizm demokratyczny. Partia deklarowała również brak lidera politycznego, formacją kieruje dziewięcioosobowy Zarząd Krajowy. Partia Razem podjęła się próby zdefiniowania na nowo

²⁸ <http://parlament2015.pkw.gov.pl/> (dostęp: 7.12.2015).

²⁹ <http://lewicarazem.org/strony/5-materialy.html> (dostęp: 1.12.2015).

socjalizmu demokratycznego w Polsce. Hasło wyborcze Razem brzmiało: „Inna polityka jest możliwa”. W programie partii Razem postulowano dziewięć kluczowych kwestii (skupionych wokół haseł wyborczych)³⁰:

- 1) Państwo po stronie pracowników i pracownic;
- 2) Sprawiedliwe podatki dla wszystkich;
- 3) Państwo, które buduje mieszkania;
- 4) W służbie zdrowiu, a nie zyskom;
- 5) Edukacja i kultura, które łączą;
- 6) Koniec podziału na Polskę A i B;
- 7) Inna polityka jest możliwa;
- 8) Państwo naprawdę opiekuńcze;
- 9) Aktywne państwo, nowy przemysł;

Program koalicji Zjednoczona Lewica oraz partii Razem koncentrował się na czterech kluczowych paradygmatach: **kwesie światopoglądowe, demokracja i państwo, polityka społeczna i gospodarcza oraz polityka zagraniczna i bezpieczeństwa**.

Zauważa się, iż program partii Razem słabiej koncentrował się na kwestiach światopoglądowych (aksjologicznych) niż program koalicji Zjednoczona Lewica. Zjednoczona Lewica postulowała m.in. refundację *in vitro*, wyprowadzenie lekcji religii ze szkół, likwidację funduszu kościelnego, zniesienie ustawy antyaborcyjnej, wprowadzenie ustawy o związkach partnerskich oraz aktywną politykę antydyskryminacyjną. W programie Razem wartości kulturowe i aksjologiczne uległy marginalizacji, postulowano: powszechny dostęp do antykoncepcji, refundację *in vitro*, sprzeciw wobec represyjnego karania za przerywanie ciąży oraz sprzeciw wobec ograniczaniu praw i wolności obywateli ze względu na ich tożsamość i orientację psychoseksualną.

Zauważa się, iż program partii Razem mocniej koncentrował się na kwestiach dotyczących demokracji i państwa niż program koalicji Zjednoczona Lewica. Obydwie partie postulowały hasła programowe: **sprawiedliwość, równość, wspólnota**, przywrócenie państwa obywatelom. W zakresie tym partia Razem posiadała o wiele bardziej rozwinięte postulaty programowe: zmiana systemu wyborczego na STV, wniosek o referendum (500 tys. osób) nie może zostać zignorowany przez Parlament, maks. 2 kadencje dla parlamentarzystów, likwidacja obecnego systemu finansowania partii politycznych i wynagrodzeń poselskich. Partia Razem postulowała także decentralizację państwa oraz rozwój spółdzielni społecznych. Razem prezentowała się jako masowy ruch **prekariuszy**³¹, opierający się na oddolnym, masowym zaangażowaniu. Jedno z ideowych założeń

³⁰ <http://partiarazem.pl/program/> (dostęp: 4.01.2016).

³¹ Szerzej G. STANDING: *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*. Tłum. K. CZARNECKI, P. KACZMARSKI, M. KAROLAK. Warszawa 2014. Zdaniem autora **prekariat** tworzą wszyscy niepewni swojego jutra: zatrudnieni na umowy śmieciowe, pracownicy pozbawieni możliwości stabilnego zatrudnienia, ludzie pozbawieni podstawowych zabezpieczeń społecznych.

Razem dotyczyło odrodzenia i odnowy mitu **Solidarności** w polskim społeczeństwie. Zjednoczona Lewica w swoim programie postulowała sprawne i funkcjonalne państwo, przestrzegające i troszczące się o zasady demokracji. Koalicja ta w zakresie demokracji i państwa postulowała: reformę wymiaru sprawiedliwości (np. nowa ustawa o prokuraturze, bezpłatna pomoc prawna, skrócenie czasu postępowań sądowych), reformę administracyjną (np. wyprowadzenie dużej części urzędów centralnych poza Warszawę, ograniczenie outsourcingu usług publicznych, prawo równego dostępu do służby publicznej, jawność działalności administracji publicznej), reformę instytucji kultury i mediów (np. powołanie obywatelskich mediów publicznych, zwiększenie finansowania kultury, niezależność instytucji kultury), ochronę praw obywatelskich (np. pełna ratyfikacja Karty Praw Podstawowych).

Zauważa się, iż zarówno partia Razem, jak i koalicja Zjednoczona Lewica mocno koncentrowały się na kwestiach dotyczących polityki społecznej i gospodarczej. Na problemy te zwraca uwagę wielu współczesnych badaczy. Aby demokracja była stabilna, podziały klasowe nie powinny być ostre³². Jak zauważa Thomas Piketty, w obecnych demokracjach liberalnych proklamowana równość praw obywatela dosyć mocno kontrastuje z realną nierównością szans i warunków życia³³. W programie Zjednoczonej Lewicy akcentowano kwestie socjoekonomiczne dotyczące pracy i sprawiedliwości społecznej, takie jak: wprowadzenie elastycznego kryterium dochodowego dla zasiłków z pomocy społecznej, podniesienie płacy minimalnej do 2,5 tys. zł, obniżenie cen energii, zakaz eksmisji na bruk, wprowadzenie premii obywatelskiej (część rocznego wzrostu PKB dla każdego obywatela, tj. ok. 500 zł), obniżka VAT do 21%, podatek od spekulacyjnych transakcji finansowych FTT i aktywów banków w wysokości 0,5%, darmowe leki dla najuboższych seniorów, podniesienie najniższych emerytur o 200 zł oraz obniżenie wieku emerytalnego. W programie Razem postulowano: wyjście Polski z pułapki średniego gospodarczego rozwoju, nowoczesny interwencjonizm państwowy, ochronę praw pracowniczych i związków zawodowych, sprzeciw wobec wprowadzenia euro oraz zasadę zrównoważonego rozwoju całego kraju. Cechy wspólne w programach obydwu partii to: skrócenie czasu pracy (ZL – do 37 godz. tygodniowo, Razem – do 35 godz. tygodniowo), zakaz bezpłatnych staży, likwidacja umów śmieciowych, odbudowa przemysłu (ZL – utworzenie 3 nowych okręgów przemysłowych), rozwój tanich mieszkań (Razem – tworzenie spółdzielni mieszkaniowych, ZL – tanie kredyty z dodatkowej emisji pieniędzy), bezpłatne żłobki i przedszkola, państwowa służba zdrowia, minimalna płaca godzinowa (ZL – 15 zł, Razem – 15 zł i 20 zł), progresywna skala podatkowa (ZL – 40% PIT dla osób o najwyższych dochodach, Razem – 75% podatek od dochodów powyżej 500 000 zł rocznie), kwota wolna od podatku (ZL – do

³² L. DIAMOND: *Trzy paradoksy demokracji*. W: *Przyszłość demokracji...*, s. 53.

³³ T. PIKETTY: *Kapitał w XXI wieku*. Tłum. A. BILIK. Warszawa 2015, s. 520.

21 tys. zł rocznie, Razem do 12-krotności min. socjalnego). Razem bardziej niż Zjednoczona Lewica postulowała walkę z rajami podatkowymi oraz wprowadzenie podatków dla międzynarodowych korporacji. W programie Razem wyraźnie wyróżniał się także postulat wprowadzenia równej dla wszystkich emerytury obywatelskiej. Zjednoczona Lewica mocniej koncentrowała się na kwestiach dotyczących ochrony środowiska i energetyki, np. rozwój odnawialnych źródeł energii, wsparcie dla energetyki prosumenckiej, rozwój gospodarstw ekologicznych.

Zauważa się, iż zarówno partia Razem, jak i koalicja Zjednoczona Lewica mocno koncentrowały się na kwestiach dotyczących polityki zagranicznej i bezpieczeństwa państwa. W programie Razem postulowano: działania na rzecz pokoju na świecie, reformę mechanizmów demokratycznych i gospodarczych wewnątrz UE, sprzeciw wobec TTIP, utworzenie wspólnej europejskiej armii oraz reformę Rady Bezpieczeństwa ONZ. Zjednoczona Lewica postulowała: rozwój sojuszniczej współpracy w ramach NATO i UE oraz przyjazne partnerstwo z państwami Europy Środkowo-Wschodniej, pogłębienie integracji gospodarczej, ograniczenie użycia sił w stosunkach międzynarodowych, transformację międzynarodowego ładu finansowego i gospodarczego, rozsądną politykę imigracyjną, solidarność z uchodźcami. Kluczowym kryterium dla obydwu ugrupowań w zakresie relacji międzynarodowych było budowanie relacji międzynarodowych opartych na pokoju.

Rafał Chwedoruk twierdzi, iż polski wyborca lewicowy jest umiarkowanie prosocjalny oraz centrowy w kwestiach kulturowo-światopoglądowych. Złączenie się SLD z Januszem Palikotem (koalicja Zjednoczona Lewica) doprowadziło do przesunięcia kwestii światopoglądowych, przez co nie pojawiło się kilka komunikatów ważnych dla tradycyjnego wyborcy lewicy. Zjednoczonej Lewicy brakło instrumentów umożliwiających poszerzenie własnego zaplecza wyborczego, wystąpienie jako koalicja z 8% progim wyborczym było błędem. Żelazny elektorat lewicy wynosił zawsze od 600 tys. do 1 mln. 200 tys. wyborców, przy frekwencji na poziomie 40–50%, uzyskać można było tylko od 7% do 9% głosów poparcia. W wyborach parlamentarnych co 3 wyborca lewicy głosował na partię Razem. Partia ta przyciągnęła także głosy osób wcześniej popierających prawicowe ugrupowanie Pawła Kukiza³⁴. Zauważa się, iż wyborcy antysystemowi koncentrujący swoje głosy w obozie radykalnej prawicy nie stanowią jednolitego ideowo monolitu. W świetle badań CBOS (przed wyborami parlamentarnymi) najlepiej własne warunki materialne oceniały osoby zamierzające oddać głos na Zjednoczoną Lewicę, a najgorzej osoby zamierzające oddać głos na komitet Kukiz 15. W elektoracie Zjednoczonej Lewicy przeważali mężczyźni, średnia wieku 51 lat, mieszkańcy miast (20–100 tys.), z wyższym wykształceniem, kadra kie-

³⁴ Prof. Chwedoruk: *Młode pokolenie nie wie, co to lewicowość*. <http://newsowi.pl/aktualnosci/1549-prof-chwedoruk-mlode-pokolenie-nie-wie-co-to-lewicowosc> (dostęp: 1.12.2015).

rownicza specjalistów, uczestniczący w praktykach religijnych średnio dwa razy do roku³⁵. Jednak współczesny medianowy wyborca ulega stopniowej zmianie (transformacji), nie do końca jest to typowy przedstawiciel klasy średniej popierający partie centrowe. Zjednoczona Lewica wzięła to zjawisko pod uwagę, postulując swoje socjalne hasła programowe. Pomimo tego w świetle badań CBOS elektorat wykluczonych, niezadowolonych ze swojej sytuacji materialnej, w dużym stopniu głosował nie na koalicję Zjednoczona Lewica, lecz na partię Razem. Główna cecha programowa wyróżniająca i łącząca Zjednoczoną Lewicę i Razem na tle innych partii politycznych, biorących udział w wyborach parlamentarnych w 2015 roku to **równość**. Cecha ta stanowiła podstawowy filar ideowy, spajający programy wyborcze obydwu partii. Równość to kluczowa cecha programowa charakteryzująca partie lewicowe (socjalistyczne, socjaldemokratyczne)³⁶. Benjamin Barber zauważa, iż „likwidacja nierówności może niekiedy naruszać wolność, ale **likwidacja niesprawiedliwości jest tej wolności warunkiem!**”³⁷. Analizując programy wyborcze Zjednoczonej Lewicy i Razem, dostrzec można, iż obydwie partie łączyła wspólna idea budowy sprawiedliwego państwa, które powinno służyć każdemu obywatelowi. Zauważa się, iż programy Zjednoczonej Lewicy i Razem skoncentrowane były na najważniejszych problemach przeciętnego obywatela.

Celem lewicy zawsze była budowa ustroju społecznego, w którym obowiązywać będzie społeczna zasada życia wolnego od eksploatacji człowieka przez człowieka³⁸. Historia dowiodła, iż niezadowolenie to efektywna siła historyczna, potrafiąca zmieniać losy narodów i świata³⁹. Lewica zdolna zagospodarować narastające niezadowolenie społeczne być może wpisze się na trwałe w proces rywalizacji politycznej w Polsce. Rafał Woś (parafrazując Józefa Piłsudskiego) zauważa, iż lewica musi „wysiąść z neoliberalnego tramwaju, w którym poruszyliśmy się przez dwie ostatnie dekady i przesiąść do nowszego modelu, jadącego w trochę innym kierunku”⁴⁰.

³⁵ *Charakterystyka poglądów potencjalnych elektoratów partyjnych*. „Komunikat z badań CBOS”. Nr 85. Warszawa 2015. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_085_15.PDF (dostęp: 1.12.2015).

³⁶ Zob. N. BOBBIO: *Prawica i lewica...*

³⁷ B. BARBER: *Gdyby burmistrzowie rządzili światem. Dysfunkcyjne kraje, rozkwitające miasta*. Tłum. H. JANKOWSKA, K. MAKARUK. Warszawa 2014, s. 213.

³⁸ A. SCHAFF: *Próba podsumowania*. Warszawa 1999, s. 17.

³⁹ F. LORDON: *Kapitalizm, niewola i pragnienie. Marks i Spinoza*. Tłum. M. KOWALSKA, M. KOZŁOWSKI. Warszawa 2012, s. 210.

⁴⁰ R. Woś: *Dziecięca choroba liberalizmu*. Warszawa 2014, s. 93.

Wnioski

Polski system partyjny w odróżnieniu od tego w państwach Europy Środkowo-Wschodniej znajduje się w fazie, w której lewica nie odgrywa roli głównego bieguna rywalizacji; może to stanowić częściową barierę dla jego instytucjonalizacji. Pod koniec lat 60. XX wieku Giovanni Satori (analizując społeczeństwa zachodnie) stwierdzał, iż „struktura społeczno-ekonomiczna przestała determinować zachowania wyborcze”⁴¹. Zauważa się jednak, iż uwarunkowania społeczno-ekonomiczne są na trwale wpisane w ludzką egzystencję i – adekwatnie do sytuacji zewnętrznych – mniej lub bardziej determinują zachowania wyborcze w poszczególnych krajach UE (uwidocznia się to zwłaszcza w trakcie kryzysu). R. Markowski dowodzi, iż polski wyborca od 2007 roku coraz bardziej w trakcie wyborów parlamentarnych kierował się czynnikiem ekonomicznym⁴². Wybory parlamentarne w 2015 roku zwyciężyła partia Prawo i Sprawiedliwość (37,58% głosów), mocno akcentująca w kampanii wyborczej postulaty socjalne.

Demokracja zawsze oparta jest na antagonizmie oraz starciu sprzecznych racji i interesów. Stworzenie przestrzeni dla politycznej artykulacji konfliktu to jedyna szansa na odnowienie partii politycznych, balansujących na osi ideowej lewica – prawica⁴³. Zauważa się, iż socjaldemokracja w Polsce od 10 lat nie potrafi odbudować etosu, tożsamości lewicowej oraz poparcia wyborczego w wyborach parlamentarnych. G. Satori pisał, iż znaczące partie polityczne to takie, które posiadają potencjał koalicyjny lub potencjał szantażu⁴⁴. Zarówno Zjednoczona Lewica, jak i Razem potencjału takiego nie posiadają. Koalicja Zjednoczona Lewica, której filarem jest SLD (partia ta, wcześniej jako koalicja, dwukrotnie sprawowała w Polsce władzę, w latach: 1993–1997 oraz 2001–2005), uzyskała 7,55% głosów, nie przekraczając 8% prognozy wyborczej. Za „mały sukces” oraz pierwszy krok ku wielkiej polityce uznać można wynik wyborczy, nowo powstałej partii Razem (3,62% głosów). Analiza programów wyborczych (Zjednoczonej Lewicy i Razem) pozwala stwierdzić, iż w wyborach parlamentarnych w 2015 roku nastąpił powrót do ideowych źródeł wśród partii pragnących zagospodarować lewe skrzydło sceny politycznej. W programach obydwu partii wskazane zostały ich ostateczne (ideowe) cele działalności. Programy miały charakter pragmatyczny, wskazano w nich podstawowe problemy (społeczne, gospodarcze) występujące w Polsce. Dostrzec można, że odpowiadający

⁴¹ Szerzej G. SATORI: *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Colchester 2005.

⁴² R. MARKOWSKI, M. CZEŚNIK, M. KOTNAROWSKI: *Demokracja. Gospodarka...*, s. 234.

⁴³ Szerzej CH. MOUFFE: *Paradoks demokracji*. Tłum. W. JACH, M. KAMIŃSKA, A. ORZECZOWSKI. Wrocław 2005.

⁴⁴ Zob. G. SATORI: *Teoria demokracji*. Tłum. P. AMSTERDAMSKI, D. GRINBERG. Warszawa 1994.

wartościom lewicowym program wyborczy Zjednoczonej Lewicy i Razem nie miał dużego wpływu na wynik wyborczy tych partii. Obydwa ugrupowania stanowią opozycję pozaparlamentarną. Kluczowe czynniki, które determinowały wynik wyborczy lewicy w wyborach parlamentarnych w 2015 roku, to także:

- **Uwarunkowania historyczne – podział postkomunistyczny – kultura polityczna.** Upadek komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej stał się źródłem ukształtowania nowego podziału socjopolitycznego. W polskiej rywalizacji politycznej po 1989 roku dominował podział postkomunistyczny, po 2005 roku podział ten uległ tylko częściowemu osłabieniu. Lewica w Polsce, nie prowadząc własnej polityki historycznej, w dużym stopniu pozwoliła sobie ten podział narzucić. Na tytułowy podział postkomunistyczny składały się różnice w zakresie politycznego pochodzenia stosunku do systemu komunistycznego (i jego ludzi) oraz demokracji, a także w kwestii wyznawanego modelu ładu społecznego, sposobu rządzenia krajem oraz w kwestiach moralnych i religijnych. Według Mirosławy Grabowskiej, podział ten na trwałe wpisał się w model rywalizacji politycznej w Polsce, wpływając na funkcjonowanie zarówno systemu politycznego, jak i demokracji⁴⁵. W Polsce nadal występuje niski poziom kultury politycznej w sferze obywatelskiej oraz politycznej. W kulturze tej dominujący habitus to zazwyczaj wrogość i niechęć do wszystkiego, co lewicowe. W świetle badań CBOS od 2014 roku rośnie odsetek młodzieży deklarującej przynależność do prawicy. W przedziale wiekowym 18–24 lat, jako prawicowe swoje poglądy określa aż 33% ankietowanych. Jak wskazuje CBOS, w polskim społeczeństwie od 2003 roku poglądy prawicowe dominują nad poglądami lewicowymi. Od 12 lat odsetek badanych, którzy przyznają się do poglądów lewicowych, nie przekroczył poziomu 20%. Młodzi najczęściej popierają ugrupowanie P. Kukiza (15% wśród młodych, wobec 8% wśród ogółu badanych) oraz partię KORWiN (5% wśród młodych, wobec 1% wśród ogółu badanych). Wśród młodych przyznających się do lewicowości na pierwszym miejscu znalazła się Platforma Obywatelska (27%), a na drugim Zjednoczona Lewica (14%)⁴⁶. Jak zauważa R. Chwedoruk, młode pokolenie w Polsce nie wie co to lewicowość. Lewica w Polsce w dużym stopniu wyrzekała się własnej polityki historycznej. Lewicowość po 1989 roku zaczęła znikać z podręczników historii oraz z obiegu kultury popularnej⁴⁷. W sferze politycznej i społecznej celem lewicy powinna być zmiana kultury politycznej, zmiana sposobu działania instytucji demokratycznych oraz rozbudowa instytucji

⁴⁵ Szerzej M. GRABOWSKA: *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*. Warszawa 2004.

⁴⁶ *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne w latach 1989–2015. Deklaracje ludzi młodych na tle ogółu badanych*. „Komunikat z badań CBOS”. Nr 135. Warszawa 2015. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_135_15.PDF (dostęp: 5.12.2015).

⁴⁷ Prof. Chwedoruk: *Młode pokolenie nie wie, co to lewicowość...*

dialogu społecznego⁴⁸. Andrzej Walicki zauważa, że lewica obecnie musi stoczyć walkę w kilku płaszczyznach i sferach życia społecznego. Walkę o medialny język, ponieważ lewica pozwoliła sobie narzucić język i aparat pojęciowy prawicy, akceptując termin **postkomunizm**. Walkę w sferze kulturowej oraz prawnej. Interpretując przy tym prawo jako zespół norm, który ogranicza samowolę zarówno potęg politycznych (władzy), jak i potęg ekonomicznych („wolnego” rynku)⁴⁹.

- **Uwarunkowania społeczno-kulturowe społeczeństwa.** Jak wskazują badania Janusza Reykowskiego, wyobrażenia dotyczące pożądanej formy ładu społeczno-ekonomicznego Polaków mają w dużym stopniu charakter lewicowy. Reykowski zauważa, że w Polsce istnieje silne zaplecze dla formacji lewicowej, ten stan rzeczy nie ma jednak politycznego przełożenia⁵⁰. Lewica nie stanie się rzeczywistą siłą polityczną, jeżeli nie będzie posiadać atrakcyjnych dla społeczeństwa propozycji zmian, polepszających warunki ludzkiego życia⁵¹. Koncepcja programowa lewicy powinna być tak tworzona, aby większość obywateli mogła uznać ją za swoją. Jako dobrą dla kraju, a nie wyłącznie dla partii lub wybranych grup społecznych⁵². Lewica, formułując w taki sposób swój program, nie może zatracić własnego credo ideowego. Sytuacja taka miała miejsce w czasie sprawowania władzy przez SLD (lata: 1993–1997, 2001–2005). Przełożyło się to na stopniowe osłabienie i marginalizację tej partii w kolejnych wyborach parlamentarnych. Jak zauważa Andrzej Mencwel, nowoczesna lewica powinna **na nowo zdefiniować socjalizm** oraz przestać być zakładnikiem resentymentu⁵³.
- **Niski stopień społecznej wiarygodności lewicy** jako formacji, która byłaby w stanie sprawować władzę w Polsce⁵⁴.
- **System wyborczy.** Mechanizm wyborczy w dużym stopniu zależy od: rodzaju ordynacji wyborczej (w Polsce obowiązuje system proporcjonalny z metodą D’Hondta), finansów, marketingu, mediów, opinii publicznych autorytetów. Wskutek tych czynników bardzo często władza dostaje się w ręce silniejszych grup, które potrafią umiejętnie manipulować opinią potencjalnych wyborców⁵⁵.
- **Antagonistyczna rywalizacja** między koalicją Zjednoczoną Lewicą a partią Razem. Personalny spór i konfliktowa rywalizacja parlamentarna (przed powołaniem koalicji) między Leszkiem Millerem a Januszem Palikotem.

⁴⁸ J. REYKOWSKI: *Trzecia Rzeczpospolita a lewica*. W: *Projekt dla Polski. Perspektywa lewicowa*. Red. J. REYKOWSKI. Warszawa 2011, s. 62.

⁴⁹ A. WALICKI: *Cele współczesnej lewicy*. W: *Projekt dla Polski...*, s. 136–137.

⁵⁰ J. REYKOWSKI: *Trzecia Rzeczpospolita a lewica*. W: *Projekt dla Polski...*, s. 53, 59.

⁵¹ J. REYKOWSKI: *Wstęp*. W: *Projekt dla Polski...*, s. 12.

⁵² J. REYKOWSKI: *Trzecia Rzeczpospolita a lewica*. W: *Projekt dla Polski...*, s. 53, 59.

⁵³ A. MENCWEL: *Cele współczesnej...*, s. 130.

⁵⁴ Badania Ł. TOMCZAKA: *Lewicowe partie polityczne...*

⁵⁵ J. REYKOWSKI: *Jakość demokracji*. W: *Projekt dla Polski...*, s. 93.

- **Model organizacyjno-funkcjonalny** Zjednoczonej Lewicy (gdyby ZL utworzyła komitet wyborczy nie w formie koalicji, weszłaby do Sejmu).

Koalicję Zjednoczona Lewica cechuje synteza dwóch nurtów: socjaldemokratycznego oraz lewicowo-libertariarnego. Ideowo partia Razem wpisuje się w nurt socjalizmu demokratycznego. Każde ugrupowanie polityczne, będąc w opozycji, ma zawsze korzystniejszą pozycję niż ekipa rządząca. Obydwa ugrupowania lewicowe obecnie zamiast na walce między sobą powinny skupić się na poszerzaniu własnego elektoratu. Tylko w ten sposób będą w stanie odnieść większy sukces w kolejnych wyborach parlamentarnych. Lewica o wyrazistym charakterze programowym może wpłynąć na proces efektywnej rywalizacji politycznej. Najpełniejszy wyraz efektywnej rywalizacji politycznej to w pełni skonsolidowany system partyjny. W polskich realiach system partyjny nie jest w pełni skonsolidowany, a rywalizacja polityczna na przestrzeni ostatnich 20 lat była mało efektywna. Stworzenie podstaw do efektywnej rywalizacji politycznej to jedno z najważniejszych kryteriów konsolidacji demokracji w Polsce. Efektywna rywalizacja polityczna to taka, która nie zagraża podstawom systemu politycznego, wolności jednostek, równości obywateli, ochronie mniejszości oraz rządowi prawa⁵⁶. Główny cel i zadanie, jakie mogą stawiać przed sobą partie lewicowe w Polsce, to tworzenie głębszej, jak twierdził Karl Polanyi, **powszechnej wolności**. Tworzenie takich struktur wolności powinno być pozbawione obaw przed tym, iż władza, kontrola lub planowanie zwrócą się przeciw wolności⁵⁷.

Zarówno Hegel, jak i Nietzsche twierdzili, że nowoczesna polityczna demokracja to świecka wersja uniwersalnej doktryny chrześcijaństwa, która zawsze głosi jednakową godność każdego człowieka⁵⁸. Godność ludzka oraz pluralizm to kluczowe cechy, które powinny charakteryzować każdy lewicowy byt polityczny. Współczesne demokracje Guy Standing określa jako **użyteczne**. W modelu tym politycy oraz partie polityczne pozbawione idei i wartości klasowych uciekły w **utowarowioną** politykę, odwołującą się do większości i klasy średniej. Obecnie jednak projekt neoliberalny (bazujący na klasie średniej) staje się coraz bardziej trudniejszy do utrzymania⁵⁹. Nowoczesna lewica bez skutecznej kontrstrategii, polegającej na rozwiązywaniu bieżących społecznych problemów, zawsze skazana będzie na marginalizację. Jak zauważa Jacques Derrida, współczesnej lewicy potrzebna jest nowa „Międzynarodówka”, która będzie się odwoływać do przyjacielskiego przymierza troski o bardziej sprawiedliwy

⁵⁶ A. ANTOSZEWSKI: *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*. Wrocław 2004, s. 31, 109.

⁵⁷ K. POLANYI: *Wielka transformacja*. Tłum. M. ZAWADZKA. Warszawa 2010, s. 308.

⁵⁸ F. FUKUYAMA: *Ład polityczny i polityczny regres. Od rewolucji przemysłowej do globalizacji demokracji*. Tłum. J. PYKA. Poznań 2015, s. 454.

⁵⁹ G. STANDING: *Karta Przekariatatu*. Tłum. P. JUSKOWIAK, P. KACZMARSKI, M. SZLINDER. Warszawa 2015, s. 5–6, 100.

świat⁶⁰. Etos lewicy zawsze opierał się na wielkich wartościach: **współczucie, empatia, solidarność**. Lewicy w Polsce trudno odnaleźć orientację w wartościach w społeczeństwie będącym świadkiem upadku wielu ideałów, które wydawały się pewne⁶¹. Hannah Arendt pisała, iż: „polityka jest najwyższą formą realizacji ludzkiej wspólnoty i dlatego jej uprawianie wymaga – o ile polityka ma stanowić formę szczęśliwego ludzkiego życia – bezinteresowności”⁶². Szansą dla odbudowy lewicy w Polsce może być oparcie się na głęboko zakorzenionych w strukturze społecznej ruchach społecznych. Edward Abramowski pisał, iż „rodnikiem świata społecznego jest sumienie człowieka, pojęciowość, żyjąca w potrzebach osobistych, uczuciowej i praktycznej natury”⁶³. Wszystkie zmiany obyczajowe, społeczne, polityczne, gospodarcze w pierwszej kolejności wymagają **indywidualnej zmiany sumień ludzkich**. Dopóki w polskim społeczeństwie zmiana taka nie nastąpi, dopóty lewica może być skazana na marginalizację.

⁶⁰ J. DERRIDA: *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa Międzynarodówka*. Tłum. T. ZAŁUSKI. Warszawa 2016, s. 145.

⁶¹ C. CROUCH: *Osobliwa nie-śmierć...*, s. 202–203.

⁶² Szerzej H. ARENDT: *Kondycja ludzka*. Tłum. A. ŁAGODZKA. Warszawa 2000.

⁶³ E. ABRAMOWSKI: *Zagadnienia socjalizmu. Wybór pism*. Kraków 2012, s. XXIII.